

महाराष्ट्रातील आंबेडकर पुर्व दलित राजकीय चळवळ - एक विश्लेषण

डॉ.डॉंगरे एल.बी.

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
हुतात्मा जयवंतराव पाटील महाविद्यालय,
हिमायतनगर जि.नांदेड.

*****

भारतीय समाज चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेवर आधारित होता. ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य, शुद्र या चार वर्णांत विभागला होता. प्रत्येक वर्गाचे आणि वर्गातील समाजाचे कार्य विशेषीकरण करण्यात आले होते. ब्राम्हणाने वेदअभ्यास आणि शासक म्हणून कार्य करावे. क्षत्रियांनी आपल्या बाहूच्या जोरावर समाजाचे रक्षण करावे. वैश्यांनी समाजातील लोकांच्या गरजा पूर्ण कराव्यात आणि शेवटचा शुद्र या वर्गाने वरील तिनही वर्गांची सेवा करावी. अशा प्रकारची मानवर्नामित चातुर्वर्ण्य व्यवस्था होती. या चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेने समाजात श्रेष्ठ-कनिष्ठ, उच्च-निच्य भेद, रोटी-बेटी व्यवहार बंदी, अवहेलना, छळ शोषण, पिळवणूक करून त्यांना वर्णांच्या जातीच्या आधारे श्रेष्ठ-कनिष्ठ असा जातिभेद निर्माण केला. त्यांचे सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, आर्थिक हक्क हिरावून त्यांना विकासापासून वंचित ठेवल्यामुळे या वर्गाची अवस्था पशुपेक्षाही हिन गुलामासारखी झाली. अशा शुद्रातीशुद्र वर्गातील काही नेत्यांनी चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेची पोलादी चौकट उध्वस्त करण्याचा प्रयत्न काही प्रभूर्तींनी केला आहे. त्यामध्ये पहिल्यांदा अप्रक्रमाने महात्मा फुले यांनी चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेला छेद देण्याचा प्रयत्न केला. महात्मा फुले चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेबाबत म्हणतात ज्ञातीभेद हा संघटनाचा, ऐक्याचा व सुसंस्कृत जीवनाचा शत्रू आहे. ब्राम्हणशाही हे त्याचे बाह्यस्वरूप आहे. ज्या ब्राम्हणशाहीने शुद्रातीशुद्रांना निरंतर अपमानित केले व हिन अवस्थेत खितपत ठेवले त्याचे निर्मूलन करण्यासाठी शुद्रातीशुद्रांनी प्रचलित समाजव्यवस्थेची पायाभूत असलेली उच्च निच्यतेची कल्पना हीच मुळात उखडून टाकली पाहिजे.

दलित समाजाचे पहिले उध्दारकर्ते म्हणून महात्मा फुले हे अग्रस्थानी आहेत. महात्मा फुले यांनी सामाजिक चळवळ कृतीतून

गातिमान केली आहे. चातुर्वर्ण्यव्यवस्था व जातीव्यवस्थेच्या विरोधात परखड असे विचार प्रतिपादित करून ब्राम्हणशाहीला त्यांनी कडाडून विरोध केला. महात्मा फुले यांनी सामाजिक चळवळीला विचार, दिशा दिली. याबरोबरच दलितानांच्या उन्नतीसाठी शिक्षण हे कसे महत्त्वाचे आहे हे पटवून देऊन दलितानां शिक्षणाची दारे सताड खुली करून दिली. अखंड गुलामगिरी, सार्वजनिक सत्यधर्म ब्राम्हणाचे कसब या विविध विचारधारातून दलित समाजात जाणीव जागृती निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. दलित उध्दाराच्या कार्या संदर्भात महात्मा फुले यांची तुलना मार्टिन ल्युथर किंगशी केली जाते. महाराष्ट्रातील दलितानांच्या उध्दारकृत्यांमध्ये डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर पूर्व, आंबेडकरकालीन, आंबेडकरोत्तर या तीन टप्प्यात दलितोध्दारकृत्यांच्या कार्याचा आढावा पुढील प्रमाणे घेता येईल.

दलितानांच्या विकासासाठी उध्दारासाठी झटणारे दुसरे नेतृत्व म्हणजे कोल्हापूर संस्थानचे राजे राजर्षी शाहू महाराज होते. राजर्षी शाहू यांनी महात्मा फुले यांच्या विचाराचा वसा आणि वारसा चालवला. शाहू महाराज यांनी आपल्या २८ वर्षांच्या शासनकाळात शाहू महाराजांनी दलित बहुजनांच्या उध्दाराच्या लोककल्याणकारी योजना राबवल्या. कोल्हापूर संस्थानात दलितांचा उध्दार व्हावा यासाठी शिक्षण, नौकरी यामध्ये अनुसूचित जातीजमातीसाठी १९०२ ला ५०% आरक्षणाचा कायदा केला. १९१८ साली महार बलुतेदारी बंद केली. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सामाजिक कार्याची सुरुवात ठरलेल्या इ.स.१९२० च्या माणगावच्या परिषदेपासून झाली. या परिषदेला छत्रपती शाहू महाराज उपस्थित होते.

दलितानांच्या उध्दार व कल्याणासाठी राजर्षी शाहू महाराज यांनी मुलांसाठी शाळा व वस्तीगृहाची निर्मिती केली. अस्पृश्यता निर्मूलनाचा जाहिरनामा प्रकाशित केला. दलितानां उध्दार करून आणि विकासाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी राजर्षी शाहू यांनी शिक्षण, आरक्षण मिळवून देऊन अस्पृश्यता उच्चाटनासाठी महत्त्वपूर्ण कार्य केले आहे. याशिवाय दलितानां समाजात हक्क, स्वातंत्र्य, प्रतिष्ठा, सन्मान कसा मिळेल यासाठी प्रयत्न केले आहेत. त्यांचे हे कार्य अतुलनीय असे आहे. माणगावच्या परिषदेत राजर्षी शाहू महाराज डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर बाबत म्हणतात. चतुम्ही तुमचा नेता शोधून काढला असून माझी खात्री आहे की, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर तुमचा उध्दार केल्याशिवाय राहणार नाहीत. इतकेच नव्हे तर अशी एक वेळ येईल की, सर्व हिंदुस्थानचे पुढारी होतील.

माणगावची परिषद म्हणजे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सामाजिक कार्याची आणि सार्वजनिक जीवनातील पहिली परिषद होती. या परिषदेत राजर्षी शाहू महाराजांच्या दुरदृष्टीचा अंदाज येतो की,

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या बाबतीत १९२० ला व्यक्त केलेले भाकित आणि शाहूंनी आंबेडकरांप्रती केलेली अपेक्षा त्यांनी पूर्ण केली. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर दलितानांचे नेते नाहीत तर ते संबंध भारताचे पुढारी झाले. महात्मा फुले यांनी समाजसुधारकांचा पाया रोवला. त्यांचा वारसा राजर्षी शाहू महाराज यांनी चालवून दलितानांच्या उध्दाराचे कार्य करून एक नवीन समाजरचना निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. आंबेडकर पूर्व काळातील दलित चळवळीतील अग्रगण्य नांव म्हणजे गोपालबाबा हे होते. चोपालबाबा वलंगकर हे रायगड जिल्ह्यातील महाड जवळच्या रावदुल गावचे महार जातीचे होते. ते ब्रिटिश फलटनीत नौकरीला होते. नौकरीत असतांना ते नॉर्मलची परीक्षा पास झाले. त्यांनी रामानंदी पंथाचा स्वीकार केला होता. त्यांचा हिंदुधर्म, शास्त्रे व पुराणे यावर सखोल अभ्यास होता. महात्मा ज्योतीबा फुले यांनी कार्याची दखल घेऊन १८९६ मध्ये पुण्यात सत्यशोधक समाजाच्यावतीने त्यांना मानपत्र देऊन गौरवण्यात आले.

गोपालबाबा वलंगकर हे महात्मा फुले यांच्या सत्यशोधक चळवळीतले कार्यकर्ते होते. महात्मा फुले यांच्यानंतर त्यांच्या विचारांचा वारसा आणि वसा त्यांनी चालवला. दलित समाजामध्ये जाणीव व जागृती निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. गोपालबाबा वलंगकर महात्मा फुले सोबत सामाजिक, धार्मिक विषयावर नेहमी चर्चा करीत असत. महात्मा फुले यांच्या सहवासामुळे गोपालबाबाची वैचारिक जडण-घडण झाली. ब्रिटिशांच्या फलटनीतून सेवानिवृत्त झाल्यानंतर त्यांनी अनार्य दोष परिहार समाजाची स्थापना केली. या समाजाच्या माध्यमातून धर्मग्रंथाचे दाखले देऊन लोकांमध्ये प्रबोधनाचे काम वलंगकर यांनी केले आहे. अस्पृश्य दलितानांच्या हक्क, स्वातंत्र्य याबाबत त्यांनी लोकांमध्ये जाणीव जागृती निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. ईश्वराने जातीभेद, अस्पृश्यता निर्माण केली नाही. हे सिध्द करण्यासाठी चविठळ विध्वंसछ नावाचे पुस्तक लिहिले.

भारतीय समाजात निर्माण झालेली चातुर्वर्ण्यव्यवस्था आणि जातीव्यवस्था, अस्पृश्यता हे ईश्वराने निर्माण केले नाही तर या सर्व बाबी मानवनिर्मित आहेत. हे सामान्य माणसाला पटवून देण्याचे काम महात्मा फुले यांच्यानंतर गोपालबाबा यांनी केले आहे. राष्ट्रीय सभेने १८९५ पासून सामाजिक सुधारणेकडे पाठ फिरविली होती. अशा वेळी गोपालबाबा वलंगकर यांनी सामाजिक सुधारणांशिवाय त्यांनी राजकीय सुधारणांना अर्थ राहणार नाही असे सुचवले होते. १८९८ साली हर्बल रसेल यांनी अस्पृश्य समाजाच्या माहिती करिता गोपालबाबा वलंगकरांच्या संस्थेकडे विचारणा केली.

गोपालबाबा वलंगकर यांनी राजकीय सुधारणा बरोबर सामाजिक सुधारणांना महत्त्वपूर्ण स्थान दिले. कारण सामाजिक

सुधारणेशिवाय राजकीय सुधारणेला काही अर्थ उरत नाही. म्हणून त्यांनी आपल्या चअनार्य दोष परिहाररु संस्थेच्या माध्यमातून अस्पृश्यांच्या सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, सांस्कृतिक विकासाला चालना दिली. चंद्रगज सरकारने १८९३ मध्ये अस्पृश्य लोकांना लष्करातील नोकरीवर बंदी घातली होती. ती बंदी उठविण्यासाठी त्या. महादेव गोविंद रानडे यांच्या सहकार्याने गोपालबाबा यांनी ब्रिटिश सरकारकडे विनंती अर्ज केला होता.

ब्रिटिशांच्या काळात स्वतंत्र महार रेजीमेंट होती. १८९३ मध्ये अस्पृश्य लोकांच्या भरतीवर बंदी घातली तेव्हा त्यांनी बंदी उठविण्यासाठी अर्ज केला. त्याचा परिणाम असा झाला की, ब्रिटिशांनी ही बंदी उठवली. त्यामुळे आज लष्करात स्वतंत्र महार बटालियन आहे. याचे श्रेय गोपालबाबा वलंगकर यांना द्यावे लागेल. चोपालबाबा यांनी स्थापन केलेल्या चअनार्य दोष परिहाररु समाजाने लोकांच्या अडचणी दूर करण्याबरोबर लेखनाद्वारे जाणीव जागृती निर्माण करण्याचे प्रयत्न केले.

गोपालबाबा वलंगकर यांची वैचारिक जडण-घडण महात्मा फुले यांच्या सहवासात झाली होती. म्हणून फुले यांच्या विचारांचा, कार्याचा वारसा गोपालबाबा यांनी चालवला. त्यांच्या विचार आणि कार्याद्वारे दलित अस्पृश्य समाजामध्ये जाणीव जागृती निर्माण होऊन सामाजिक सुधारणा आणि विकासाला चालना मिळाली. दलित समाजामध्ये स्वाभिमान, आत्मभान, प्रतिष्ठा निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. हिंदू धर्म ग्रंथातील विचारांचे वास्तव दर्शन लोकांना घडवून दिले. गोपालबाबा यांनी आपल्या कार्याच्या माध्यमातून दलित चळवळीला गती आणि दिशा देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य पार पाडले. दलितांच्या उत्थानात गोपालबाबाच्या योगदानाबाबत दलित चळवळीचे अभ्यासक डॉ. रावसाहेब कसबे म्हणतात चोपालबाबा हे अस्पृश्यातील सामाजिक चळवळीचे पहिले समाज सुधारक, समाजचिंतक, पहिले पत्रकार म्हणून त्यांना मानाचा मुजरा करावा लागतो.

गोपालबाबा वलंगकर यांच्या निधनानंतर दलित चळवळीच्या नेतृत्वात पोकळी निर्माण झाली होती. ती भरून काढण्याचे काम शिवबा जानबा कांबळे यांच्या माध्यमातून झाले आहे. शिवबा कांबळे हे पुण्यातील रहिवाशी होते. जातीने महार गृहस्थ होते ते एका ब्रिटिश व्यक्तीकडे नोकरीला होते. राजारामशास्त्री, भागवत, लोकहितवादी, बाबा पदमनजी, आगरकर, महात्मा फुले यांच्या विचारांचा प्रभाव होता. अस्पृश्य दलितांच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक, सांस्कृतिक विकासासाठी ते चळवळीत सक्रिय सहभागी होते. त्यांचा पहिला लेख दिनबंधू या पत्रात १९०२ ला प्रकाशित झाला. महार जातीच्या लोकांना सैनिक पोलीस खात्यात नोकऱ्या मिळव्यात. दलित अस्पृश्य

मुलामुलींच्या शिक्षणाची सोय करावी या संबंधीची जाहीर विनंती करण्यासाठी दि. २४ नोव्हेंबर १९०२ रोजी ५१ गावांच्या महार लोकांची सभा भरविली. महार समाजाच्या उन्नतीसाठी सरकारने कार्य करावे. यासाठी या सभेतच १५८८ महारांच्या सहया अंगठ्याचे निवेदन असलेला अर्ज इंग्रज सरकारकडे पाठविला.

दलित उपेक्षित वंचित समाजाच्या कल्याणासाठी शिवबा जानबा कांबळे यांनी हक्क, स्वातंत्र्याची जाणीव जागृती निर्माण करण्यासाठी एक भव्य परिषद बोलावून आपल्या उन्नती व कल्याणासाठी एक मागण्यांचे निवेदन दिले. या परिषदेच्या माध्यमातून दलित समाजात जाणीव जागृती निर्माण करून सामाजिक संघटन करण्याचे महत्त्वपूर्ण कामे शिवबा जानबा कांबळे यांनी केले आहे. शिवबा जानबा कांबळे यांनी आपले विचार सर्वसामान्य दलित अस्पृश्यापर्यंत पोहचवण्यासाठी चसोमवंशी मित्रछ नावाचे मासिक जुलै १९०८ मध्ये सुरु केले. या मासिकातून दलित अस्पृश्य बांधवांना सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक जाणीव जागृती निर्माण करून त्यांच्यात आत्मसन्मान, प्रतिष्ठा निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला.

दलित बांधवांमध्ये जाणीव जागृती निर्माण करण्यासाठी निराश्रित हिंदू नागरिक नावाचे वृत्तपत्र त्यांनी काढले. किसन फागुजी बनसोडे यांनी १९१९ मध्ये आपल्या मोहदा या गावी चअत्यंज समाजछ नावाची सामाजिक संघटना स्थापन केली. निराश्रित हिंदू नागरिक, विठ्ठल विध्वंसक, मजूर पत्रिका, चोखामेळा इत्यादी वृत्तपत्र व नियतकालिकामधून लिखाण करून दलित अस्पृश्य समाजात जाणीव जागृती निर्माण करण्याचे उल्लेखनिय कार्य केले आहे. महाराष्ट्रातील दलित अस्पृश्य समाजाच्या दलितोद्धाराचे कार्य गोपालबाबा वलंगकर, शिवबा जानबा कांबळे, किसन फागुजी बनसोडे आणि त्यांच्या सर्व सहकाऱ्यांनी कार्य केले आहे. म्हणून दलित चळवळीचा पाया या प्रभुर्तीनी घातला आहे.

संदर्भग्रंथ :-

- १) महात्मा ज्योतीबा फुले - धनंजय कीर, पॉपुलर प्रकाशन, मुंबई.
- २) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीची पार्श्वभूमी - खैरमोडे चां.ब., सुगावा प्रकाशन, पुणे.
- ३) राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ - जयसिंगराव पवार.
- ४) बहिष्कृत भारत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर (संपादक) १९ मार्च १९२७.
- ५) दलित चळवळीची वाटचाल - रावसाहेब कसबे, केशवराव गोरे ट्रस्ट, मुंबई.
- ६) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - फडके भालचंद्र, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे.